

Mövzu 1: “Avropa hüququnun anlayışı, predmeti, xüsusiyyətləri və tarixi inkişafı”

Plan:

- 1. Avropa hüququ və onun hüquq sistemində yeri və rolu
Avropa hüququnun anlayışı və əsas əlamətləri**
- 2. Avropa hüququnun xarakterik xüsusiyyətləri**
- 3. Avropa hüququnun inkişaf tarixi**

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

Avropa hüququ. Dərslik./ E.Ə. Əliyevin ümumi redaktəsi ilə. Bakı, 2016. 764 səh.

Əkbərov R.A. Avropa hüququ. Dərs vəsaiti. Bakı, 2016 354 səh.

Бирюков М.М. Европейское право. Курс лекций. Учебное пособие. М 2006.
128 стр

Европейское право. Учебник. под общей редакцией Л.М.Энтина. 3-ее издание.
М 2011. 960 стр

Право Европейского Союза. Учебное пособие. Отв. Ред. С.Ю.Кашкин. М
2011. 320 стр

Право Европейского Союза. Учебник. Под общ. ред. С.Ю.Кашкина. М 2012.
1119 стр.

GİRİŞ

Avropa hüququ – müasir qloballaşan dünyada intensiv formada davam gedən regionlaşma, beynəlləşmə və inteqrasionalizm cərəyanlarının bilavasitə məhsuludur. Mövzuda biz avropa hüququnun təməli təşkil edən avropa demokratiya elementlərindən, onun hüquqi təbiətindən, xarakterik əlamətləri və keçdiyi tarixi inkişaf etapları haqqında ətraflı söhbət açacağıq.

SUAL 1

Biz, XX əsrin 90-cı illərindən başlayaraq, kütləvi informasiya vasitələrində, Avropa ölkələrinin dövlətlərarası praktikasında, beynəlxalq hüquq sistemində, elmi dövriyyədə, hüquqi leksikonda və nəhayət «canlı» danışq dilində «Avropa hüququ» kimi terminin işlədilməsinə tez-tez rast gəlirik. Bu, ədəbiyyat səhifələrində ən çox istifadə olunan terminlərdən biri kimi tanınır. Təbii ki, söhbət «**Avropa hüququ**» terminindən getdiyi zaman üzərimizə, ilk növbədə, həmin terminin mahiyyətinə aydınlıq gətirmək vəzifəsi düşür.

Məlum olduğu kimi, XX əsrin ortalarında dünyada inteqrasiya prosesləri həyata keçirilməyə başlandı ki, bu, sonradan beynəlxalq səviyyəli hüquqi hadisələrdən birinə çevrildi. Bunun nəticəsində dünyanın müxtəlif yerlərində öz hüquqi təbiətinə görə yeni və orijinal qurumlar (təsisatlar) yarandı. Söhbət, hər şeydən əvvəl, **Avropa Birliyi**, sonralar isə onun əsasında «**Avropa İttifaqı**» kimi yeni və orijinal inteqrasiya qurumunun (təsisatının) formalaşmasından gedir. Şübhəsiz, istənilən inteqrasiya prosesinin, o cümlədən Avropa İttifaqı çərçivəsində inteqrasiya prosesinin həyata keçirilməsində müəyyən hüquqi vasitələrdən istifadə edilməlidir ki, hüquq normaları da həmin vasitələrdən biridir. Belə ki, hüquq normalarının köməyi ilə Avropa İttifaqı kimi inteqrasiya qurumu çərçivəsində yaranan qarşılıqlı münasibətlər tənzimlənir, nizamlanır və qaydaya salınır; məhz həmin normaların sistemi Avropa hüququ adlanır. Deməli, Avropa hüququ Avropa İttifaqı çərçivəsində inteqrasiya prosesinin həyata keçirilməsinin vacib və mühüm vasitələrindən biridir.

Avropa hüququ **çoxaspektli** anlayışdır. Belə ki, hüquq ədəbiyyatı səhifələrində «Avropa hüququ» termini **beş əsas mənada** işlədilir. **Birinci mənada** Avropa hüququ dedikdə **regional beynəlxalq hüquq** başa düşülür. Beynəlxalq hüquq nəzəriyyəsinə məlumdur ki, bu və ya digər region (bölgə) dövlətləri arasında yaranan beynəlxalq münasibətləri tənzimləyən beynəlxalq hüquq normalarının sistemində regional beynəlxalq hüquq deyilir. Həmin normalar lokal

(regional) beynəlxalq hüquq normaları adlanır və belə normalar müəyyən regionda (bölgədə) yerləşən bir neçə dövlət arasında yaranan münasibətləri tənzimləmək məqsədinə xidmət edir.

Qeyd etməliyik ki, lokal (regional) beynəlxalq hüquq normaları, demək olar ki, yalnız müqavilə normalarından ibarətdi. Belə normalar isə iki və çoxtərəfli beynəlxalq müqavilələr bağlamaq yolu ilə yaradılır və onların yalnız region (bölge) dövlətləri üçün məcburi hüquqi qüvvəsi vardır. Dünyanın digər dövlətlərinə gəldikdə isə, qeyd etməliyik ki, onlar üçün lokal beynəlxalq hüquq normalarının məcburi hüquqi qüvvəsi yoxdur. Yalnız ümumi (universal) beynəlxalq hüquq normalarının bütün dünya dövlətləri üçün məcburi hüquqi qüvvəsi vardır. Məlum olduğu kimi, belə normaların sisteminə ümumi (universal) beynəlxalq hüquq deyilir. Deməli, ümumi (universal) beynəlxalq hüquq bütün dünya, regional (lokal) beynəlxalq hüquq isə yalnız konkret bölgə (region) dövlətləri üçün məcburidir. Bu, ümumi (universal) və regional beynəlxalq hüquqları bir-birindən fərqləndirməyə imkan verən əsas cəhət sayılır.

Yeri gəlmişkən, beynəlxalq hüquq ədəbiyyatı səhifələrində bəzi müəlliflər Avropa hüququna məhz regional beynəlxalq hüquq kontekstində yanaşırlar.

İkinci mənada Avropa hüququ dedikdə **Avropanın iki hüquq ailəsinin (sisteminin) məcmusu** başa düşülür. Hüquq nəzəriyyəsiindən bildiyimiz kimi, Avropa dövlətlərinin milli (dövlətdaxili) hüquqları iki hüquq ailəsində qruplaşır, birləşir. Həmin hüquq ailələri aşağıdakılardan ibarətdir:

- Roman-German hüquq ailəsi (ona kontinental hüquq ailəsi də deyilir);
- İngilis-Sakson hüquq ailəsi (ona ümumi hüquq ailəsi də deyilir).

Deməli, ikinci mənada Avropa hüququ Avropada mövcud olan iki hüquq ailəsinin məcmusunu ifadə etmək üçün işlədilən termin sayılır. Bu isə o deməkdir ki, Avropa hüququ Avropa dövlətlərinin (məsələn, Almaniya, Fransa, Polşa, Çexiya, Belçika və s.) **milli (dövlətdaxili) hüquqlarının sistemidir**.

Üçüncü mənada Avropa hüququ dedikdə **Avropa İttifaqının, Avropa Birliyinin və Avropa Şurasının hüququ** başa düşülür. Bu mənada Avropa hüququ geniş anlamda işlədilərək Avropa regionunda siyasi, elmi, sosial, iqtisadi və s. münasibətlərin tənzimlənməsini təmin edir. Digər tərəfdən, **geniş mənada Avropa hüququ** Avropa beynəlxalq təşkilatlarının (məsələn, Avropa İqtisadi Birliyinin, Avropa Atom Enerji Birliyinin, Avropa Şurasının və s.) təşkil və fəaliyyətinin tənzimlənməsini həyata keçirir.

Dördüncü mənada Avropa hüququ dedikdə ümumi və **xüsusi hüququn müxtəlif sahələrinə aid olan hüquq normalarının məcmusu** başa düşülür. Bu anlamda Avropa hüququ məhdud mənada işlədilir. Məhdud **mənada Avropa hüququ** özündə aşağıdakıları birləşdirir:

- birinci, Avropa Birliyi hüququnu;

- ikinci, Avropa İttifaqı hüququnu (ümumi xarici və təhlükəsizlik, habelə cinayət hüququ sahəsində polis və məhkəmənin əməkdaşlığı çərçivəsində);

- üçüncü, İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında Avropa Konvensiyasını (Roma, 1950-ci il).

Beşinci mənada Avropa hüququ dedikdə Avropa birlikləri (təşkilatlar), habelə Avropa İttifaqı çərçivəsində həyata keçirilən **inteqrasiya prosesi zamanı əmələ gələn ictimai münasibətləri tənzimləyən hüquq normalarının sistemi** başa düşülür. Hesab edirik ki, Avropa hüququna bu cür yanaşma həqiqətə uyğun olub, daha real və inandırıcıdır. Biz, Avropa hüququna inteqrasiya prosesi zamanı əmələ gələn ictimai münasibətləri tənzimləyən hüquq normalarının sistemi kimi baxmağa tam əminliklə üstünlük veririk. Ona görə ki, Avropa hüququ, sözün həqiqi mənasında, Avropa birliklərinin formalaşması ilə yaranmışdır. Avropa birlikləri dedikdə isə aşağıdakılar başa düşülür:

- Avropa Kömür və Polad Birliyi (Paris, 1951-ci il);

- Avropa Atom Enerji Birliyi (Roma, 1957-ci il);

- Avropa İqtisadi Birliyi (Roma, 1957-ci il).

Göstərilən hər üç birlik (təşkilat) Avropada inteqrasiyanı həyata keçirməkdən ötrü yaradılmışdır və bu səbəbdən onlara inteqrasiya təşkilatları (birlikləri) deyilir. Həmin inteqrasiya təşkilatlarının yaradılması, habelə onların inkişafı müvafiq hüquq normalarının köməyi və vasitəsi ilə həyata keçirilir. Məhz həmin normaların əsasında keçən yüzilliyin ortalarında Avropa hüququ təşəkkül tapmağa başladı. Hüquq ədəbiyyatında haqlı və düzgün olaraq göstərilir ki, Avropa inteqrasiya təşkilatlarının (birliklərinin) yaranması ilə eyni vaxtda Avropa hüququnun formalaşmasının və inkişaf etməsinin başlanğıcı qoyuldu. Başqa sözlə, Avropa inteqrasiya təşkilatlarının (birliklərinin) və Avropa hüququnun formalaşması eyni vaxtda baş verən, lakin bir-biri ilə qarşılıqlı dialektik əlaqədə olan iki proses deməkdir. Bu səbəbdən Avropa hüququnun Avropa inteqrasiya təşkilatlarının (birliklərinin) özlərinin formalaşması və təsis edilməsi olmadan yaranmasını, hətta, təsəvvürə belə gətirmək qeyri-mümkündür. Yalnız Avropa inteqrasiya təşkilatları (birlikləri) çərçivəsində Avropa hüququ formalaşsa, inkişaf edə və öz funksiyasını yerinə yetirə bilər; həmin təşkilatlardan kənar Avropa hüququnun nə yaranması, nə inkişaf etməsi, nə də öz funksiyasını həyata keçirməsi mümkündür. Odur ki, Avropa hüququna Avropa inteqrasiya təşkilatları (birlikləri) çərçivəsində həyata keçirilən proses (inteqrasiya prosesi) zamanı əmələ gələn qarşılıqlı münasibətləri tənzimləyən hüquq normalarının sistemi (məcəmusu) kimi baxmaq lazımdır. Bir daha təkrar edərək göstəririk ki, Avropa hüququ Avropa inteqrasiyası ilə bilavasitə bağlı olan hüquqdur. Deyilənlərə bunu da əlavə etməyi vacib sayırıq ki, Avropa hüququnun ibarət olduğu hüquq normaları Avropa birlikləri və Avropa İttifaqı

çərçivəsində həyata keçirilən inteqrasiya prosesinin inkişafından (genişlənməsindən) yaranmışdır.

Göstərdiyimiz üç Avropa inteqrasiya təşkilatının (birliyinin) əsasında (yəni Avropa Kömür və Polad Birliyi, Avropa Atom Enerji Birliyi və Avropa İqtisadi Birliyi kimi üç təşkilatın əsasında) 1992-ci ildə müvafiq müqaviləyə uyğun olaraq «**Avropa İttifaqı**» adlı yeni inteqrasiya qurumu (birliyi) yaradıldı. Qeyd etməliyik ki, Avropa İttifaqının yaradılması Avropa hüququnun inkişaf tarixində yeni mərhələ oldu. Avropa İttifaqına dair Müqavilə (Maastrixt, 1992-ci il) «Avropa İqtisadi Birliyi» adını «Avropa Birliyi» ilə əvəz etdi. Britaniyalı professor T.K.Hartli «Avropa Birliyi» terminini geniş və ümumiləşdirilmiş anlayış kimi işlədərək, həmin anlayışa Avropanın göstərdiyimiz üç inteqrasiya təşkilatını daxil edir. «Avropa Birliyi» terminindən həm də məhdud mənada istifadə olunur. Avropa İttifaqına dair Müqavilə həmin termini məhz məhdud mənada işlətməmişdir. Belə ki, Avropa İttifaqının yaradılması haqqında sözügedən müqaviləyə uyğun olaraq «Avropa Birliyi» termini «Avropa İqtisadi Birliyinin yeni adıdır.

Qeyd etməliyik ki, 13 dekabr 2007-ci il tarixdə Avropa İttifaqının üzvü olan dövlətlər tərəfindən imzalanan Lissabon Müqaviləsi bağlandı. Avropa İttifaqında islahat haqqında Müqavilə kimi tanınan həmin sənədin 2009-cu il dekabrın 1-də qüvvəyə minməsi ilə Avropa Birliyinin (Avropa birliklərinin) mövcudluğuna son qoyuldu. Təbii ki, bundan sonra Avropa İttifaqı inteqrasiyanı həyata keçirən yeganə qurum oldu. Avropa İttifaqı çərçivəsində həyata keçirilən inteqrasiya prosesi zamanı yaranan qarşılıqlı münasibətləri tənzimləyən hüquq normalarının sistemi «Avropa İttifaqı hüququ» adlanmağa başladı. Bu gün **Avropa hüququ** dedikdə məhz **Avropa İttifaqı hüququ** başa düşülür. Başqa sözlə, müasir dövrdə Avropa hüququ termini ilə məhz Avropa İttifaqı hüququ əhatə olunur. Təsadüfi deyil ki, bəzi müəlliflər «**Avropa İttifaqı hüququ**» kimi termindən də istifadə olunmasına üstünlük verirlər.

Hüquq sistemində Avropa hüququnun yeri

Bildiyimiz kimi, dünyada bir-birinə paralel olaraq, iki hüquq sistemi mövcuddur və həmin hüquq sistemləri bunlardan ibarətdir:

- beynəlxalq hüquq sistemi;
- milli hüquq sistemi.

Beynəlxalq hüquq sisteminə, sadəcə olaraq, «beynəlxalq hüquq», milli hüquq sisteminə isə «milli hüquq» deyilir. Həm də dünyada bu kimi iki hüquq sisteminin bir-birindən fərqləndirilməsi, demək olar ki, hər hansı mübahisəyə yol verilmədən hamılıqla qəbul edilmişdir.

Beynəlxalq hüquq dedikdə, aşağıdakı münasibətləri tənzimləyən hüquq normalarının sistemi başa düşülür:

- dövlətlər arasında yaranan münasibətlər;

- dövlətlərlə hökumətlərarası beynəlxalq təşkilatlar arasında yaranan münasibətlər;

- hökumətlərarası beynəlxalq təşkilatların özləri arasında yaranan münasibətlər;

- hökumətlərarası beynəlxalq təşkilatların daxilində əmələ gələn qarşılıqlı münasibətlər və s.

Beynəlxalq hüquq həm də dövlətəbənzər (dövlətəoxşar) qurumların və öz dövlətçiliyi (öz müstəqil dövlətini yaratmaq) uğrunda mübarizə aparan xalqların (millətlərin) iştirak etdikləri beynəlxalq münasibətləri tənzimləyən hüquq normalarından ibarətdir. Belə ki, dövlətlər və hökumətlərarası beynəlxalq təşkilatlardan savayı, dövlətəbənzər qurumlar və öz dövlətçiliyi uğrunda mübarizə aparan xalqlar da beynəlxalq hüququn subyekti sayılırlar. Bir sözlə, beynəlxalq hüquq öz subyektləri arasında yaranan və onların iştirak etdikləri beynəlxalq münasibətləri tənzimləyən hüquq normalarından ibarətdir.

Dünyada mövcud olan bütün dövlətlər üçün yeganə (vahid) beynəlxalq hüquq vardır. Başqa sözlə, dünyadakı dövlətlərin hamısı üçün beynəlxalq hüquq vahiddir, birdir. Bu səbəbdən, hal-hazırda dünyada fəaliyyət göstərən dövlətlərin hər birinin ayrıca öz beynəlxalq hüququ yoxdur. Odur ki, hər bir dövlətin özünün ayrıca beynəlxalq hüquqa (məsələn, Almaniya Respublikasının beynəlxalq hüququ, Rusiya Federasiyasının beynəlxalq hüququ, Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq hüququ və s.) malik olması barədə məsələ haqqında danışmaq ən azı məntiqsiz olardı.

Milli hüquq gəldikdə isə, qeyd etməliyik ki, bu gün dünyada mövcud olan dövlətlərdən hər birinin, ayrıca olaraq, daxili hüququ mövcuddur. Buna görə, milli hüquqa **dövlətdaxili hüquq** da deyilir. Qeyd etməliyik ki, hər bir dövlətin özünün ayrıca milli (daxili) hüququ vardır. Məsələn, Türkiyə Respublikasının milli (daxili) hüququ, Fransa Respublikasının milli (daxili) hüququ, Azərbaycan Respublikasının milli (daxili) hüququ və s. Deməli, dünyada nə qədər dövlət mövcuddursa, o qədər də milli (daxili) hüquq vardır. Dünyada bu gün mövcud olan dövlətlərin və dövlətəbənzər qurumların sayı isə 220-yə çatmışdır. Dövlətlərin sayına uyğun olaraq, məlum məsələdir ki, dünyada bu gün təxminən 220-yə yaxın milli (daxili) hüquq mövcuddur. Milli (daxili) hüquq, adətən, müvafiq dövlətin ərazisində yaranan ictimai münasibətləri tənzimləyir və dünya dövlətlərinin milli (daxili) hüquqları eyni olmayıb, bir-birindən fərqlənir.

Dünyada mövcud olan iki hüquq sistemindən danışdığımız zaman, təbii ki, ortaya belə bir sual çıxır: Avropa hüququ göstərdiyimiz hüquq sistemlərindən hansına aid edilir və o, beynəlxalq hüquqa, yoxsa milli hüquqa daxil olunmalıdır? Avropa hüququ, ümumiyyətlə, hüquq sistemində hansı yeri tutur?

Hər şeydən əvvəl, qeyd edək ki, göstərilən suala müəlliflər tərəfindən birmənalı şəkildə cavab verilmir. Belə ki, hüquq sistemində Avropa hüququnun tutduğu yeri müəlliflər eyni deyil, müxtəlif cür müəyyən edirlər. Yeri gəlmişkən, bu, hüquq ədəbiyyatında ən mübahisəli və diskussiya doğuran məsələlərdən biridir. Bu gün də hüquq sistemində Avropa hüququnun tutduğu yer barədə məsələ alimlər arasında müzakirə olunmaqda və elmi polemika predmeti kimi qalmaqda davam edir, həmin məsələ ilə əlaqədar bir-birindən fərqli fikirlər söylənilir.

Bəzi müəlliflər Avropa hüququna **beynəlxalq hüququn bir hissəsi** kimi yanaşırlar. Belə ki, onlar Avropa hüququnu regional beynəlxalq hüquq hesab edirlər. Həmin müəlliflər öz fikirlərini bununla əsaslandırırlar ki, Avropa hüququ Avropa regionunda dövlətlər arasındakı siyasi, iqtisadi, elmi, sosial və digər münasibətləri tənzimləyir; onun əsas mənbəyi çoxtərəfli beynəlxalq (dövlətlərarası) müqavilələr sayılır.

Elə müəlliflər də vardır ki, onlar Avropa hüququna **beynəlxalq təşkilatlar hüququnun bir hissəsi** kimi baxırlar. Həmin müəlliflər belə hesab edirlər ki, Avropa hüququ Avropa beynəlxalq təşkilatlarının (məsələn, Avropa İqtisadi Birliyinin və yaxud da, sadəcə olaraq, Avropa Birliyinin, Avropa Atom Enerji Birliyinin, Avropa Şurasının və s.) fəaliyyəti və funksiyası ilə bağlı olaraq yaranan münasibətləri tənzimləyir. Onların fikrincə, bu səbəbdən Avropa hüququ beynəlxalq təşkilatlar hüququnun bir hissəsi kimi tanınmalıdır. Bununla həmin alimlər Avropa hüququnu beynəlxalq hüquqa aid edirlər. Belə ki, məlum olduğu kimi, beynəlxalq təşkilatlar hüququ beynəlxalq hüququn müstəqil sahələrindən biridir.

Digər müəlliflər Avropa hüququnu **beynəlxalq iqtisadi hüququn bir hissəsi** hesab edirlər. Həmin müəlliflər öz mövqelərini bununla izah edirlər ki, Avropa hüququ, əsasən və başlıca olaraq, Avropa bölgəsində dövlətlər arasında həyata keçirilən iqtisadi inteqrasiya prosesini tənzimləmək funksiyasını yerinə yetirir. İqtisadi inteqrasiya prosesi isə beynəlxalq iqtisadi hüquqla nizamlanır və qaydaya salınır. Onlar bunu əldə əsas tutaraq, Avropa hüququna beynəlxalq iqtisadi hüququn bir hissəsi kimi yanaşırlar. Bununla, yəni beynəlxalq iqtisadi hüququn bir hissəsi hesab edilməklə, Avropa hüququ beynəlxalq hüquq sistemində aid olunur. Axı, beynəlxalq iqtisadi hüquq beynəlxalq hüququn müstəqil sahələrindən biridir.

Hüquq sistemində Avropa hüququnun tutduğu yer barədə söylənilən hər üç fikir məsələyə tam yanaşma ehtiva etmir və özündə həqiqəti əks etdirmir. Belə ki, **birinci**, Avropa hüququnu regional beynəlxalq hüquq hesab etmək ideyası elə bir tutarlı elmi əsasa söykənmir. Məsələ burasındadır ki, Avropa hüququ tərkibcə yalnız regional beynəlxalq hüquq normalarından ibarət deyil. Onun tərkibinə həm də elə hüquq normaları daxildir ki, onlar nəinki Avropa İttifaqının üzvü olan dövlətlər, həmçinin həmin dövlətlərin fiziki və hüquqi şəxsləri üçün məcburidir. Başqa

sözlə, Avropa hüququnun üzv-dövlətlər üçün məcburi olan bir sıra norması onların fiziki və hüquqi şəxsləri üçün bilavasitə hüquq və vəzifələr müəyyən edir.

İkinci, Avropa hüququnun beynəlxalq təşkilatlar hüququnun bir hissəsi kimi tanınması barədə fikir də reallıqdan uzaqdır. Belə ki, beynəlxalq təşkilatlar hüququ dövlətlərarası təşkilatların statusunu, strukturunu, səlahiyyətini və fəaliyyət qaydasını müəyyənləşdirən beynəlxalq hüquq normalarından ibarətdir. Avropa hüququ isə özündə təkcə Avropa inteqrasiya təşkilatlarının (birliklərinin) yerinə yetirdikləri funksiyalarla bağlı olaraq yaranan münasibətləri tənzimləyən hüquq normalarını ehtiva edir, yəni dövlətlərarası beynəlxalq təşkilatların statusunu, strukturunu, səlahiyyətini və fəaliyyət qaydasını müəyyənləşdirən hüquq normalarını birləşdirmir. Avropa İttifaqına gəldikdə isə, qeyd etməliyik ki, o, «de facto» (faktiki cəhətdən) dövlətlərarası (beynəlxalq) təşkilat sayılsa da, «de yure» (hüquqi baxımdan) dövlətlərarası (beynəlxalq) təşkilat hesab edilmir.

Üçüncü, Avropa hüququna beynəlxalq iqtisadi hüququn bir hissəsi kimi baxmaq və yanaşmaq fikri də tam inandırıcı təsəvvür yaratmır. Ona görə ki, beynəlxalq iqtisadi hüququn əsas və başlıca funksiyası dövlətlərarası iqtisadi münasibətləri tənzimləməkdən ibarətdir. Avropa hüququ isə Avropada həyata keçirilən inteqrasiya prosesi zamanı yaranan münasibətləri nizamlayır; bu proses isə yalnız iqtisadi sahədə həyata keçirilmir. Avropa hüququ bundan başqa, həm də insan hüquqlarının Avropada mövcud olan müdafiə mexanizmini (insan hüquqlarının Avropa müdafiə sistemini) müəyyənləşdirir və əhatə edir.

Hüquq sistemində Avropa hüququnun mövqeyi barədə söylənilən hər üç fikir bir-birindən fərqlənir. Lakin, həmin fikirləri belə bir ümumi cəhət birləşdirir ki, onların üçü də Avropa hüququnu **beynəlxalq hüquq sisteminə** aid edir.

Bəzi müəlliflər tərəfindən isə, bundan fərqli olaraq, Avropa hüququ **milli hüquq sisteminə** daxil edilir. Həmin müəlliflərə görə, Avropa hüququ Avropa dövlətlərinin milli hüquq sistemlərinin məcmusudur. Bununla, onlar hüquq sistemində Avropa hüququnun tutduğu yeri milli hüquq sistemində müəyyənləşdirirlər. Milli hüquq sistemi dedikdə isə, ayrıca olaraq, hər bir dövlətin daxili hüququ və ya bütün dövlətlərin (ya da bir qrup dövlətin) daxili hüquq sistemlərinin məcmusu başa düşülür. Zənn edirik ki, söylənilən bu fikir həqiqətə uyğun gəlmir.

Hüquq sistemində Avropa hüququnun tutduğu yer barədə başqa fikir də söylənilir. Müəlliflərdən L.M.Entin göstərir ki, Avropa hüququ milli və beynəlxalq hüquq sistemləri ilə yanaşı, paralel mövcud olan müstəqil xüsusi hüquq sistemidir. Söylənilən bu fikrə həm də beynəlxalq hüquq ədəbiyyatı səhifələrində rast gəlmir. Məsələn, müəlliflərdən S.Y.Marçoqkin yazır ki, Avropa hüququ milli və beynəlxalq hüquq sistemlərindən fərqlənən xüsusi fenomendir.

Zənnimizcə, hüquq sistemində Avropa hüququnun tutduğu yer barədə yuxanda söylənilən bu fikir ağlabatan olub, həqiqətə daha yaxındır. Belə ki, Avropa hüququ bir sıra vacib əlamətlə xarakterizə olunur (həmin əlamətlərə növbəti mövzuların birində aydınlıq gətiriləcəkdir). Avropa hüququ üçün xarakterik olan əlamətlər onu həm milli, həm də beynəlxalq hüquq sistemindən fərqləndirməyə imkan verir. Belə əlamətlərə görə, onu nə milli, nə də beynəlxalq hüquq sisteminə aid etmək mümkündür. Başqa sözlə, **Avropa hüququ** dünyada mövcud olan və bir-birindən fərqlənən iki hüquq sistemi (milli hüquq sistemi, beynəlxalq hüquq sistemi) ilə yanaşı mövcud olan **xüsusi hüquq sistemidir** və o, müstəqil hüquq sistemi kimi tanınır. Hüquq sistemində Avropa hüququnun tutduğu yeri məhz bu cür müəyyənləşdirmək lazımdır. Avropa hüququnun müstəqil, lakin xüsusi hüquq sistemi olması barədə fikir Avropa Birliyi Məhkəməsi (indi bu orqan Avropa İttifaqı Məhkəməsi adlanır) tərəfindən də dəstəklənmişdir. Avropa Birliyi Məhkəməsi Avropa Birliyinin hüquqi təbiətini müəyyənləşdirən zaman belə nəticəyə gəlmişdir ki, xüsusi hüquq sistemi olan Avropa hüququ nə milli, nə də beynəlxalq hüquqla eyniləşdirilə bilər.

Xüsusi hüquq sistemi olaraq Avropa hüququ **iki cəhətlə** xarakterizə olunur. Avropa hüququnu xarakterizə edən **birinci cəhət** bundan ibarətdir ki, onun tərkibinə daxil olan normalar inteqrasiya prosesinin inkişafı və dərinlənməsi nəticəsində yaranmışdır. İnteqrasiya prosesi isə öz ifadəsini əvvəlcə Avropa inteqrasiya təşkilatlarının (birliklərinin), sonra isə Avropa İttifaqının yaradılmasında tapmışdır.

İkinci, Avropa hüququ üçün belə bir cəhət xarakterikdir ki, onu təşkil edən normalar Avropa İttifaqının (Avropa inteqrasiya təşkilatlarının) öz məqsədinə çatmasını və qarşıda duran vəzifələrin yerinə yetirilməsini təmin etmək niyyəti güdür. Bu cəhət Avropa hüququna daxil olan hüquq normalarını birləşdirir.

Çoxaspektli anlayış sayılması və ayrı-ayrı prizmalardan yanaşılması səbəbindən Avropa hüququna alimlər tərəfindən hüquq ədəbiyyatında müxtəlif cür elmi (doktrinal) anlayışlar verilir. Məsələn, Avropa hüququna regional beynəlxalq hüquq kimi baxan alimlər Avropa hüququna belə anlayış verirlər: Avropa hüququ dedikdə, beynəlxalq hüquq normalarının elə sistemi başa düşülür ki, bu normaların vasitəsi ilə Avropa dövlətləri arasında yaranan münasibətlər tənzimlənir. Bu normalar, bir qayda olaraq, Avropa dövlətlərinin bağladıkları çoxtərəfli konvensiya və Sazişlərdə ifadə olunur; onlar öz normativ-hüquqi ifadəsini həm də Avropa İttifaqı çərçivəsindən kənarında bu və ya digər Avropa dövlətləri arasında yaranan münasibətləri tənzimləyən ikitərəfli beynəlxalq müqavilələrdə tapır.

Hesab edirik ki, Avropa hüququna verilən bu kimi anlayışlar onun mahiyyətindən irəli gələn səciyyəvi əsaslarla tam uzlaşmır. Məsələ burasındadır ki, belə anlayışlarda Avropa hüququnun fərqləndirici xüsusiyyətləri öz əksini tapmır.

Avropa hüququna real anlayış vermək üçün, ilk növbədə, onun hansı mənalarda işlədilməsini müəyyənləşdirməliyik. Nəzərə almaq lazımdır ki, Avropa hüququndan **dörd mənada** istifadə edilir:

- obyektiv mənada;
- elmi mənada;
- tədris kursu mənasında;
- qanunvericilik mənasında.

Obyektiv mənada Avropa hüququna, hüquq nəzəriyyəsindən məlum olduğu kimi, hüquq normalarının sistemi kimi anlayış verilməlidir. Obyektiv mənada Avropa hüququ elə normalardan ibarətdir ki, bu normalar, əvvəlki mövzuda qeyd etdiyimiz kimi, üç Avropa təşkilatı (birliyi), yəni Avropa Kömür və Polad Birliyi, Avropa İqtisadi Birliyi və Avropa Atom Enerji Birliyi kimi üç təşkilat çərçivəsində həyata keçirilən Avropa inteqrasiya prosesi zamanı əmələ gələn münasibətləri tənzimləyir. Bu gün Avropa inteqrasiyası Avropa İttifaqı çərçivəsində həyata keçirilir. Belə ki, 2007-ci ildə bağlanan və 2009-cu ildə qüvvəyə minən Lissabon Müqaviləsinə görə, Avropa inteqrasiya təşkilatlarının (birliklərinin) mövcud luğuna son qoyulmuşdur. Deməli, obyektiv mənada Avropa hüququ əvvəllər üç Avropa təşkilatı (birliyi), indi isə Avropa İttifaqı çərçivəsində həyata keçirilən Avropa inteqrasiya prosesi zamanı yaranan münasibətləri tənzimləyən hüquq normalarının məcmusudur.

Avropa inteqrasiya prosesi həyata keçirilən zaman yaranan münasibətləri tənzimləyən hüquq normalarının sisteminə **Avropa inteqrasiya hüququ** deyilir. Qeyd etməliyik ki, Avropa inteqrasiya hüququ Avropa hüququnun əsas hissəsi, başlıca elementi sayılır və ona **Avropa İttifaqı inteqrasiya hüququ** da deyilir. Lakin obyektiv mənada Avropa hüququ yalnız Avropa inteqrasiya hüququnu əhatə etmir. Başqa sözlə, obyektiv mənada Avropa hüququ təkcə Avropa inteqrasiya hüququndan ibarət deyil. Məsələn burasındadır ki, obyektiv mənada Avropa hüququ özündə insan hüquqlarının (hüquq və azadlıqlarının) qorunmasına dair hüquq normalarını da birləşdirir və bu normalar Avropada insan hüquqlarını qoruyur, müdafiə edir. Avropa İttifaqı Məhkəməsi, eləcə də Avropa İttifaqının siyasi institutları insan hüquqlarının qorunması və müdafiə olunması məsələsinə Avropa İttifaqının əsas prinsipi kimi mühüm əhəmiyyət verərək, onu Avropa hüququnun təməlinə çevirmiş, Avropa İttifaqının başlıca (baza) dəyəri səviyyəsinə qaldırılmışdır. Bunun nəticəsində insan hüquqlarının Avropa müdafiə sistemi yaranmışdır. Bu sistemin öz funksiyasını yerinə yetirməsində Avropa Şurası (1949-cu il), habelə İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında Avropa Konvensiyası (Konvensiya 4 noyabr 1950-ci il tarixdə Romada qəbul olunmuşdur və ona, sadəcə olaraq, Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyası da deyilir) vacib rol oynayır. Qeyd etməliyik ki, Avropa İttifaqının təsis sənədlərində (aktlarında) ifadə olunan birbaşa göstərişə görə, həmin konvensiyanın normaları

obyektiv mənada Avropa hüququna **inkorporasiya** olunur. Deməli, obyektiv mənada Avropa hüququna həm də sözügedən konvensiyanın insan hüquqlarının qorunmasına dair normaları daxildir. Başqa sözlə, obyektiv mənada Avropa hüququ özündə həm də 1950-ci il Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyasında nəzərdə tutulan elə normaları birləşdirmişdir ki, onların vasitəsi ilə Avropada insan hüquqlarının qorunması və müdafiəsi təmin edilir.

Lakin bəzi tədqiqatçı alimlər 1950-ci il Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyasının normalarını obyektiv mənada Avropa hüququna daxil etmirlər. Həmin alimlər öz mövqelərinin düzgün və doğru olmasını bununla izah edirlər ki, 1950-ci il Konvensiyası başqa təşkilat, yəni Avropa Şurası çərçivəsində hazırlanmış və imzalanmışdır (1950-ci ildə nə Avropa Kömür və Polad Birliyi, nə Avropa İqtisadi Birliyi, nə Avropa Atom Enerji Birliyi, nə də Avropa İttifaqı mövcud idi); 1950-ci il Konvensiyasının normaları Avropa Şurası hüququna (Avropa Şurası hüququ dedikdə, Avropa Şurası çərçivəsində qəbul olunan konvensiyalarda nəzərdə tutulan hüquq normalarının sistemi başa düşülür) daxildir və bu səbəbdən obyektiv mənada Avropa hüququnun tərkibinə aid edilə bilməz; Avropa Şurası hüququ kimi özgə və başqa bir mənbənin Avropa hüququna daxil olunması qeyri-mümkündür. Onlar öz fikirlərini məhz göstərilən bu kimi dəlil və arqumentlərlə əsaslandırırlar.

Fikrimizcə, 1950-ci il Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyasının normaları obyektiv mənada Avropa hüququna daxil olub, onun bir hissəsini təşkil edir. Bunun bir neçə səbəbi vardır. **Birinci**, Avropa Birliyi Məhkəməsi 1950-ci il Konvensiyasına Avropa Birliyində (Avropa İttifaqında) **insan hüquqlarının qorunmasının başlıca mənbəyi** kimi xüsusi əhəmiyyət verir.

İkinci, Avropa İttifaqı haqqında Maastrixt Müqaviləsində (1992-ci il) Avropa İttifaqı tərəfindən 1950-ci il Konvensiyasında təsbit olunan **insan hüquqlarının qorunması nəzərdə tutulur**. Həmin müqavilənin 6-cı maddəsinin 2-ci bəndində deyilir ki, Avropa İttifaqı 1950-ci il Konvensiyası ilə təmin edilən əsas insan hüquqlarına hörmət edir.

Üçüncü, Avropa İttifaqının həyata keçirdiyi fəaliyyətin effektivliyini artırmaq və inteqrasiya prosesini sürətləndirmək məqsədi ilə bağlanan **Amsterdam Müqaviləsi** (1997-ci il) insan hüquqlarının qorunmasına və onlara əməl olunmasına Avropa İttifaqının həyata keçirdiyi fəaliyyətin əsası kimi baxır. Həmin müqavilədə birbaşa göstərilir ki, Avropa hüququ 1950-ci il Konvensiyasında təsbit olunan insan hüquqlarına hörmət etməlidir. Müqavilədə deyilir ki, insan hüquqlarını daim (müntəzəm) və kobud surətdə pozan dövlətlər bəzi hüquqlardan, o cümlədən səsvermə hüququndan məhrum edilir.

Qeyd etməliyik ki, həm Maastrixt, həm də Amsterdam müqavilələrinin vasitəsi ilə 1950-ci il Konvensiyasının normaları, faktiki olaraq, resepsiya olunmuşdur. Başqa sözlə, Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyasının normaları

göstərdiyimiz müqavilələrin köməyi ilə Avropa hüququ tərəfindən qəbul edilmişdir. Avropa Birliyi üçün insan hüquqlarının qorunması sahəsində ümumməcburi aktın mövcud olmadığı şəraitdə bu, məsələyə ən düzgün yanaşma demək idi.

Dördüncü, 2007-ci il Lissabon Müqaviləsi (Avropa İttifaqında islahat haqqında Müqavilə) insan hüquqlarının müdafiəsi sahəsində Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyasının müvafiq normalarının Avropa hüququna daxil olmasını təmin edir. Bu müqavilə də kollektiv üzv kimi Avropa İttifaqının həmin Konvensiyaya qoşulmasını nəzərdə tutur.

Beşinci, Avropa İttifaqına daxil olan bütün dövlətlər 1950-ci il Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyasının üzvüdürlər və hal-hazırda həmin konvensiyanın üzvü olan dövlətlərin sayı 50-yə çatmışdır.

Deyilənlərə həm də bunu əlavə etməyi vacib sayırıq ki, 7 dekabr 2000-ci il tarixdə **Əsas hüquqlar haqqında Avropa İttifaqı Xartiyası** qəbul edildi. Xartiyanın məqsədi əsas hüquqları Avropa İttifaqının dövlətdən üstün olan institutlarının özbaşınalığından müdafiə etmək idi. Burada əsas hüquqlar üç növə (qrupa) bölünür: şəxsi (mülki) hüquqlar, siyasi hüquqlar, sosial-iqtisadi və mədəni hüquqlar. Lissabon Müqaviləsi (Avropa İttifaqında islahat haqqında Müqavilə) adıçəkilən xartiyanı məcburi hüquqi qüvvə ilə təmin edir.

Qeyd edilənlər onu göstərir ki, obyektiv mənada Avropa hüququna daxil olan hüquq normalarının bir qismi insan hüquqlarının qorunmasını və müdafiəsini təmin edir. Belə normaların sistemi vasitəsilə **Avropa insan hüquqlarının qorunması** həyata keçirilir.

Obyektiv mənada Avropa hüququ müstəqil olan xüsusi hüquq sistemidir. Belə ki, onun özünəxas spesifik **nizamasalma predmeti** vardır. Avropa hüququnun nizamasalma predmetinə, əsasən, Avropa inteqrasiya prosesi ilə bağlı olan münasibətlər daxildir.

Hesab edirik ki, söylədiklərimiz obyektiv mənada Avropa hüququna elmi (doktrinal) anlayış verilməsi üçün kifayət edər. Göstərilənləri nəzərə alaraq, obyektiv mənada Avropa hüququnun elmi (doktrinal) definisiyasının formulunu aşağıdakı kimi təqdim edə bilərik:

Obyektiv mənada Avropa hüququ dedikdə, özündə Avropa inteqrasiyası ilə bağlı olan ictimai münasibətləri tənzimləyən, eləcə də insan hüquq və azadlıqlarının qorunmasını təmin edən hüquq normalarını birləşdirən müstəqil xüsusi hüquq sistemi başa düşülür.

«Obyektiv mənada Avropa hüququ» anlayışı hüquq ədəbiyyatı səhifələrində «Avropa hüququ» kimi terminlə əhatə olunur. Başqa sözlə, elmi dövriyyədə «obyektiv mənada Avropa hüququ» anlayışı işlədilmir və onun əvəzinə, sadəcə olaraq, «Avropa hüququ» kimi termindən istifadə edilir. Avropa hüququnu isə həm

Avropa Birliyi hüququndan, həm Avropa birlikləri hüququndan, həm də Avropa İttifaqı hüququndan fərqləndirmək lazımdır; bir-birinə nə qədər yaxın olsalar da, onlar məzmunca üst-üstə düşürlər.

Avropa hüququ daha geniş anlayışdır. Belə ki, Avropa hüququ dedikdə, Avropa inteqrasiya təşkilatlarının (söhbət barəsində danışdığımız üç Avropa birliyindən gedir), habelə Avropa İttifaqının mövcudluğu, funksiyası və fəaliyyəti ilə bilavasitə bağlı olan hüquq normalarının sistemi başa düşülür. Xüsusi ədəbiyyatda «Avropa hüququ» terminindən geniş istifadə olunur. Məsələn, B.N.Topornin, M.M.Biryukov və s. müəlliflər «Avropa hüququ» termininin işlədilməsinə üstünlük verirlər.

Avropa Birliyi hüququ dedikdə, üç Avropa inteqrasiya təşkilatından (birliyindən) hər hansı birinin mövcudluğu, funksiyası və fəaliyyəti ilə bilavasitə bağlı olan hüquq normalarının sistemi başa düşülür. Məsələn, Avropa İqtisadi Birliyi hüququ, Avropa Atom Enerji Birliyi hüququ və s. Göründüyü kimi, Avropa Birliyi hüququ Avropa hüququ ilə müqayisədə məhdud anlayışdır. Belə ki, o, Avropa hüququnun bir hissəsi sayılır.

Avropa birlikləri hüququ dedikdə, Avropa inteqrasiya təşkilatlarının (üç birliyin) mövcudluğu və fəaliyyəti ilə bilavasitə bağlı olan hüquq normalarının sistemi başa düşülür. Avropa birlikləri hüququ Avropa Birliyi hüququ ilə müqayisədə geniş, Avropa hüququna münasibətdə isə məhdud anlayışdır. Bu, aydın məsələdir. Britaniyalı alim T.K.Hartli «Avropa Birliyi hüququ» terminini işlədir. Lakin burada söhbət məhz Avropa inteqrasiya təşkilatlarından (birliklərindən) birinin deyil, bütövlükdə Avropa birlikləri hüququndan gedir.

Avropa İttifaqı hüququna gəldikdə, isə, qeyd etməliyik ki, Avropa İttifaqına daxil olan üzv-dövlətlər tərəfindən 2007-ci ildə imzalanan Lissabon Müqaviləsinin - Avropa İttifaqında islahat haqqında Müqavilənin 2009-cu ildən qüvvəyə minməsi ilə Avropa Birliyinin özünün mövcudluğuna xitam verilmək son qoyuldu. Bu müqavilə «Avropa İttifaqı hüququ» kimi vahid termin işlətməyə başladı. Başqa sözlə, Lissabon Müqaviləsi (Avropa İttifaqında islahat haqqında Müqavilə) normativ dövriyyəyə təkcə «Avropa İttifaqı hüququ» anlayışını daxil etdi və bu gün o, tətbiq olunan yeganə anlayış sayılır.

Avropa İttifaqı hüququ dedikdə, Avropa İttifaqının fəaliyyəti və öz funksiyasını yerinə yetirməsi ilə bağlı yaranan münasibətləri tənzimləyən hüquq normalarının sistemi başa düşülür. Bəzi alimlər, məsələn, ingilis müəllifi K.Deyvis məhz «Avropa İttifaqı hüququ» terminini işlədir. Bu terminlə vahid, tam və bütöv hüquq sistemi əhatə olunur.

Müasir dövrdə Avropa Birliyi hüququ Avropa İttifaqı hüququ ilə əvəz olunmuşdur. Başqa sözlə, «Avropa Birliyi hüququ» termininin əvəzinə indi «Avropa İttifaqı hüququ» termini işlədir. Deməli, Avropa Birliyi hüququ tarixən

Avropa İttifaqı hüququndan əvvəl yaranmışdır. Belə ki, əvvəlcə Avropa Birliyi hüququ yaranmış, sonra isə Avropa İttifaqı hüququ formalaşmışdır.

Bəzən, hüquq ədəbiyyatında «**Avropa İttifaqının daxili bazar hüququ**» kimi termin işlədilir; bu, Avropa İttifaqı hüququ ilə müqayisədə istifadə olunan məhdud termdir. Məsələn burasındadır ki, Avropa İttifaqı çərçivəsində formalaşan ümumi (daxili) bazar münasibətlərini tənzimləyən hüquq normalarının sistemində Avropa İttifaqının daxili bazar hüququ deyilir. Avropa İttifaqı hüququ isə iqtisadi-ticarət münasibətlərindən başqa, həm də siyasi, mədəni və insan hüquqları ilə bağlı məsələləri tənzimləyən normalardan ibarətdir. Belə ki, Avropa İttifaqı hüququnun nizamasalma (tənzimləmə) predmeti yalnız daxili bazar münasibətləri ilə məhdudlaşır.

Bu gün **Avropa hüququ** dedikdə, **Avropa İttifaqı hüququ** başa düşülür. Bu səbəbdən də Avropa hüququ elə Avropa İttifaqı hüququndan ibarətdir. Eyni zamanda, Avropa hüququna Avropa İttifaqı hüququndan başqa, həm də üzv-dövlətlərin bir sıra milli (daxili) hüquq norması daxildir. Bu normalar Avropa İttifaqı səviyyəsində qəbul olunan və tətbiq edilən normaların realizə olunmasını (həyata keçirilməsini) təmin edir.

Qeyd etdik ki, obyektiv mənada Avropa hüququ dedikdə, xüsusi hüquq sistemi başa düşülür. Lakin «Avropa hüququ» termini təkcə xüsusi hüquq sistemini ifadə etmək üçün işlədilmir. Bu termin həm də hüquq elmi mənasında işlədilir.

Hüquq elmi mənasında Avropa hüququna Avropa hüquq elmi deyilir; bəzən, bu məqsədlə «**Avropa hüquq doktrinası**» anlayışı da işlədilir. **Avropa hüquq elmi** isə Avropa hüququna aid məsələlər barədə elmi fikirlərin məcmusudur. Biz, bu elmi fikirlərin köməyi və vasitəsi ilə Avropa hüququna aid məsələlər barədə elmi biliklər əldə edirik. Belə ki, Avropa hüquq elmi Avropa hüququnun bir sıra vacib məsələsini tədqiq edir və öyrənir. Bunun nəticəsində biz, elmi biliklərə yiyələnirik. Avropa hüququnun əhatə etdiyi məsələlər isə aşağıdakılardan ibarətdir:

- Avropa hüquq normaları və onların praktikada tətbiq olunması;
- Avropa qanunvericiliyi (Avropa İttifaqının qanunvericiliyi);
- Avropa hüququnun mənbələri;
- Avropa hüququnun subyektləri;
- Avropa hüququnun müstəqil sahələri;
- digər məsələlər.

Avropa hüquq elmi göstərilən məsələləri tədqiq edir və öyrənir. Məhz həmin məsələlər Avropa hüquq elminin **tədqiqətmə (öyrənmə) predmetini** təşkil edir. Avropa hüquq elmi hansı məsələləri öyrənir və tədqiq edirsə, o məsələlər də Avropa hüquq elminin tədqiqətmə (öyrənmə) predmetinə daxil olur.

Avropa hüquq elmini obyektiv mənada Avropa hüququndan fərqləndirmək lazımdır. Belə ki, obyektiv mənada Avropa hüququ müvafiq münasibətləri tənzimləyir; Avropa hüquq elmi isə, bir az əvvəldə göstərdiyimiz kimi, Avropa hüququnun vacib məsələlərini öyrənir və tədqiq edir.

Avropa hüquq elmi günbəgün inkişaf edir və o, getdikcə geniş səviyyədə yayılaraq, ümumi istifadədə olan terminə çevrilir. Həm də Avropa hüquq elmi digər hüquq elmləri, xüsusən də hüquq nəzəriyyəsi ilə sıx əlaqə və bağlılıq şəraitində inkişaf edir.

Avropa hüquq elmi xüsusi xarakterə malik olan elm sahəsidir. Bu onunla izah edilir ki, Avropa hüquq elminin öyrəndiyi və tədqiq etdiyi Avropa hüququnun (obyektiv mənada Avropa hüququnun) özü, qeyd etdiyimiz kimi, xüsusi hüquq sistemidir. Xüsusi hüquq sistemi olan Avropa hüququnu öz tədqiqətmə (öyrənmə) predmetinə daxil etdiyinə görə Avropa hüquq elmi xüsusi xarakterli elm sahəsi sayılır. Avropa hüquq elminin tədqiqətmə (öyrənmə) predmetinə gəldikdə isə, qeyd etməliyik ki, Avropa hüquq elminin tədqiqətmə (öyrənmə) predmeti aşağıdakı suala cavab verir: Avropa hüquq elmi nəyi, hansı məsələləri öyrənir və tədqiq edir? Obyektiv mənada Avropa hüququnun predmeti isə, bundan fərqli olaraq, belə bir suala cavab verir: Avropa hüququ nəyi, hansı növ münasibətləri tənzimləyir? Buna görə də, düzgün olaraq deyilir ki, obyektiv mənada Avropa hüququnun öz nizama-salma (tənzimətmə) predmeti vardır.

Avropa hüquq elmi öz tədqiqətmə predmetinə daxil olan məsələləri (obyektiv mənada Avropa hüququnun özünü, Avropa İttifaqı qanunvericiliyini, Avropa hüquq normalarını, Avropa-hüquq münasibətlərini, Avropa hüququnun subyektlərini və digər məsələləri) öyrənərək yekun doktrinal müddəalar formulə edir və vacib əhəmiyyəti olan elmi nəticələr çıxarır. Bu müddəa və nəticələrdən isə, öz növbəsində, Avropa qanunvericiliyinin inkişafı və təkmilləşdirilməsi üçün istifadə olunur. Onlar həm də hüquqtətbiqətmə praktikasında müxtəlif hüquqi məsələlərin həllində lazım və zəruri olur, mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Avropa hüququ, eyni zamanda, **tədris kursu** mənasında işlədilir. Belə ki, «Avropa hüququ» termini ilə həm də tədris kursu ifadə olunur. **Tədris kursu mənasında Avropa hüququ** dedikdə hüquq təhsili müəssisələrində (universitetlərin hüquq fakültəsində) keçirilən və tədris olunan fənn başa düşülür. Bu mənada o, hüquq tədris fənlərindən biri sayılır və «Avropa hüququ tədris fənni», yaxud da, sadəcə olaraq, «Avropa hüququ fənni» termini ilə əhatə edilir.

Avropa hüququ fənninin Öz predmeti vardır. Belə ki, o, üç əsas məsələni tələbələrə öyrədir. Həmin məsələlər bunlardan ibarətdir:

- obyektiv mənada Avropa hüququ (Avropa hüquq normaları);
- qanunvericilik mənasında Avropa hüququ (Avropa qanunvericiliyi);
- Avropa hüquq elmi (doktrina).

Göstərdiyimiz məsələləri tələbələrə öyrətdiyinə görə Avropa hüququ fənninin **öyrətmə predmeti** vardır. Avropa hüququ fənninin öyrətmə predmeti isə belə bir suala cavab verir: Avropa hüququ fənni tələbələrə nəyi, hansı məsələləri öyrədir? Avropa hüququ fənni hansı məsələləri öyrədirsə, o məsələlər də onun öyrətmə predmetinə daxildir. Deməli, Avropa hüququnun öyrətmə predmetinə bir az bundan əvvəldə göstərdiyimiz üç məsələ, yəni obyektiv mənada Avropa hüququ (Avropa hüquq normaları), qanunvericilik mənasında Avropa hüququ (Avropa qanunvericiliyi) və Avropa hüquq elmi (doktrina) aiddir. Bunlardan başqa, Avropa hüququ fənninin öyrətmə predmetinə Avropa birliklərinin və Avropa İttifaqının məhkəmə praktikası da daxildir. Belə ki, Avropa hüququ fənni tələbələrə həm Avropa birliklərinin, həm də Avropa İttifaqının məhkəmə təcrübəsini öyrədir.

Avropa hüququ fənninə **kommunitar hüquq kursu** da deyilir. Kommunitar hüquq kursunun Qərb universitetlərində müstəqil şəkildə tədris olunmasına yalnız keçən yüzilliyin 60-cı illərinin axırlarından etibarən başlanmışdır; o vaxtlara kimi Qərb universitetlərində «Avropa təşkilatları» kursu keçilirdi ki, bu kurs müstəqil şəkildə deyil, beynəlxalq ümumi hüquq fənni çərçivəsində tədris olunurdu.

1977-ci ildən etibarən kommunitar hüquq kursu rəsmi surətdə Qərb universitetlərinin tədris proqramına (hüquqşünaslar hazırlanmasına dair tədris proqramına) məcburi fənn kimi daxil edildi. Hal-hazırda o, beynəlxalq hüquq fənni ilə paralel olaraq, Qərb universitetlərində müstəqil kurs kimi tədris olunur. Kursun (fənnin) proqramı və konkret adı universitetlərin özləri tərəfindən müəyyən edilir.

«Kommunitar» ifadəsinin etimoloji mənşəyinə gəldikdə isə, qeyd etməliyik ki, o, «communaute» sözündən olub, «birlik» mənasını ifadə edir. «Communaute» sözü isə üç inteqrasiya təşkilatının (Avropa Kömür və Polad Birliyinin, Avropa İqtisadi Birliyinin, Avropa Atom Enerji Birliyinin) adını bildirmək üçün onların təsis müqavilələrində rəsmən işlədilən termindir. Həmin təşkilatların statusu, səlahiyyətləri, funksiyaları, həyata keçirdikləri fəaliyyət barədə hüquq normalarının sistemi isə obyektiv mənada kommunitar hüquq adlanır. **Obyektiv mənada kommunitar hüquq** dedikdə, üç Avropa inteqrasiya birliyinin (təşkilatının) fəaliyyəti və funksiyası ilə bağlı olan hüquq normalarının sistemi başa düşülür; ona həm də **Avropa birlikləri hüququ** da deyilir.

Kommunitar hüquq həm də tədris kursu (fənni) mənasında işlədilir; kurs (fənn) mənasında o, «kommunitar hüquq kursu» termini ilə əhatə və ifadə olunur.

Avropa hüququ tədris kursu (fənni) Bakı Dövlət Universitetinin hüquq fakültəsində də keçirilir. O, Bakı Dövlət Universitetinin tədris proqramına məcburi fənn kimi daxil edilmişdir. Nəzərə almaq lazımdır ki, müasir dövrdə «hüquqşünaslıq» ixtisası üzrə təhsil alan hər bir şəxs Avropa hüququ kursunu bilməli, ona yaxından bələd olmalıdır.

Çoxaspektli anlayış olan Avropa hüququ, eyni zamanda, qanunvericilik mənasında işlədilir. **Qanunvericilik mənasında Avropa hüququ** dedikdə, Avropa inteqrasiyası ilə bağlı olaraq, əmələ gələn ictimai münasibətləri tənzimləyən, həmçinin insan hüquqlarının müdafiəsini təmin edən normativ hüquqi sənədlərin - Avropa qanunvericiliyi haqqında normativ hüquqi aktların məcmusu başa düşülür.

Avropa qanunvericiliyi isə Avropa İttifaqı ərazisində tətbiq edilən qanunvericilikdir və o, Avropa İttifaqının üzvü olan ölkələrin (üzv-dövlətlərin) milli (daxili) hüququnun ayrılmaz tərkib hissəsi sayılır. Deməli, qanunvericilik mənasında Avropa hüququ anlayışının məna yükü Avropa İttifaqı ərazisində tətbiq olunan qanunvericiliyi əhatə edir. Avropa İttifaqı ərazisində tətbiq edilən qanunvericilik isə Avropa İttifaqı qanunvericiliyi adlanır. Unutmaq olmaz ki, Avropa İttifaqı özünün ərazisi olan qurumdur. Bu, onun xarakterik cəhət və xüsusiyyətlərindən biridir. Avropa İttifaqının ərazisi isə üzv-dövlətlərin (28 Avropa dövlətinin) milli ərazilərindən ibarətdir.

Beləliklə, qanunvericilik mənasında Avropa hüququ özündə elə bütövlükdə Avropa İttifaqı qanunvericiliyini - Avropa İttifaqının ərazisində tətbiq olunan qanunvericiliyi birləşdirir. Avropa İttifaqı ərazisində isə həm beynəlxalq hüquq yaradıcılığı qaydasında qəbul olunan beynəlxalq-hüquqi aktlar (beynəlxalq müqavilələr), həm də Avropa İttifaqının institutları (orqanları) tərəfindən qəbul edilən normativ hüquqi aktlar tətbiq olunur.

SUAL 2

Avropa hüququ bir sıra xarakterik xüsusiyyətlə xarakterizə olunur və məhz həmin xüsusiyyətlərin sayəsində Avropa hüququ xüsusi hüquq sistemi kimi tanınır. Başqa sözlə, Avropa hüququnun malik olduğu ayrı-ayrı xarakterik xüsusiyyətlər onun xüsusi hüquq sistemi olmasını şərtləndirir. Bu xüsusiyyətlərin nəticəsində müstəqil, necə deyərlər, muxtariyyət statusuna malik olan Avropa hüququ formalaşmışdır ki, onu öz keyfiyyət parametrlərinə görə nə milli (dövlətdaxili), nə də beynəlxalq hüquqla eyniləşdirmək olar.

Avropa hüququnun birinci xarakterik xüsusiyyəti bundan ibarətdir ki, o, **Avropa inteqrasiya hüququdur**. Avropa inteqrasiya hüququ dedikdə isə, Avropada inteqrasiya prosesinin həyata keçirilməsi ilə bağlı olaraq, yaranan ictimai münasibətləri tənzimləyən hüquq normalarının məcmusu başa düşülür. Avropa inteqrasiya prosesinin nə vaxt başlamasına gəldikdə, qeyd etməliyik ki, bu proses keçən yüzilliyin ortalarından həyata keçirilməyə başlanmışdır. Belə ki, o vaxtlar, qeyd etdiyimiz kimi, üç inteqrasiya təşkilatı (Avropa Kömür və Polad Birliyi, Avropa İqtisadi Birliyi, Avropa Atom Enerji Birliyi) təsis edildi, 1992-ci ildə isə Avropa İttifaqı formalaşdı. Məhz Avropa inteqrasiya təşkilatlarının (birliklərinin) təsis edilməsi ilə Avropa inteqrasiya hüququnun özü yaranaraq inkişaf etməyə başladı və sonralar Avropa İttifaqının təsis olunması ilə onun inkişafı daha geniş xarakter aldı. Həm də Avropa inteqrasiya prosesi təkcə iqtisadi sahə ilə məhdudlaşmır. Başqa sözlə, Avropa inteqrasiyası yalnız iqtisadi inteqrasiyadan ibarət deyil. Belə ki, Avropa inteqrasiyası iqtisadi sferadan başqa, digər sahələrdə də həyata keçirilir. Avropa inteqrasiyasının normativ əsasına gəldikdə, deməliyik ki, Avropa inteqrasiya təşkilatlarının və Avropa İttifaqının təsis müqavilələri, praktiki olaraq, onun hüquqi bazası hesab edilir. Həmin müqavilələr göstərir və təsdiq edir ki, Avropa hüququ öz təbiətinə görə inteqrasiya hüquq sistemi sayılır.

İkinci, Avropa hüququ **fövqəlmilli hüququdur**; fəvqəlmilli hüquq isə üstün hüquqa deyilir. Belə ki, Avropa hüququ iyerarxiya baxımından, necə deyərlər, iyerarxiya «nərdivan»ında Avropa İttifaqının üzvü olan ölkələrin (üzv-dövlətlərin) milli (daxili) hüququna münasibətdə daha yüksək pillədə (səviyyədə) durur və yerləşir. Bu səbəbdən əgər Avropa hüququ ilə üzv-dövlətlərin milli (daxili) hüququ arasında kolliziya (ziddiyyət) yaranarsa, Avropa hüququ tətbiq olunur və müvafiq məsələ həll edilir. Elə buna görə də, Avropa hüququ üzv-dövlətlərin milli (daxili)

hüququ ilə müqayisədə daha yüksək hüquqi qüvvəyə malikdir. Deməli, **Avropa hüququnun primatı (prioriteti)** kimi vacib prinsip müəyyən edilir və tətbiq olunur. Bu prinsipə görə, Avropa hüququ üzv-dövlətlərin milli (daxili) hüququna münasibətdə üstünlüyə malikdir.

Üçüncü, Avropa hüququ həm beynəlxalq, həm **də fəvqəlmilliyə hüquq yaradıcılığının nəticəsidir** ki, bu, onun şərtsiz olaraq spesifikliyini ifadə edir. Belə ki, Avropa hüququnun bir hissəsi beynəlxalq hüquq normalarından ibarətdir və həmin normalar **beynəlxalq hüquq yaradıcılığı prosesində** əmələ gəlmişdir. Söhbət, hər şeydən əvvəl, Avropa inteqrasiya təşkilatlarının (birliklərinin) və Avropa İttifaqının yaradılması barədə təsis müqavilələrində müəyyənləşdirilən müvafiq hüquq normalarından gedir. Həmin təsis müqavilələri öz təbiətinə görə beynəlxalq-hüquqi akt (beynəlxalq müqavilə) sayılır və bu səbəbdən onlarda təsbit olunan hüquq normaları beynəlxalq hüquq normaları hesab edilir.

Digər tərəfdən, Avropa hüququna həm də, eyni zamanda, üzv-dövlətlərin (Avropa İttifaqının üzvü olan dövlətlərin) bağladıkları sazişlərdə (məsələn, ikiqat vergitutmanın aradan qaldırılması barədə sazişlərdə, milli rejimlə təmin olunmaq barədə sazişlərdə və s.) təsbit olunan hüquq normaları daxildir ki, onlar da beynəlxalq hüquq normaları sayılır. Ona görə ki, həmin sazişlər öz təbiətinə görə beynəlxalq-hüquqi akt (beynəlxalq müqavilə) hesab edilir. Deyilənlər onu göstərir ki, Avropa hüququ beynəlxalq hüquq yaradıcılığından əmələ gəlmişdir.

Avropa hüququ həmçinin fəvqəlmilliyə hüquq yaradıcılığı prosesinin nəticəsidir. **Fəvqəlmilliyə hüquq yaradıcılığı prosesi** Avropa İttifaqının institutları (Avropa Parlamenti, Avropa Şurası və s.) tərəfindən hüquq normalarının müəyyən edilməsinə deyilir. Belə ki, Avropa İttifaqının institutları hüquqi cəhətdən məcburi olan yazılı göstərişlər verir və onlar müvafiq hüquq normalarında ifadə edilir. Həmin normalar Avropa İttifaqı institutlarının (o cümlədən Avropa inteqrasiya təşkilatlarının) öz funksiyalarının yerinə yetirilməsini, habelə qarşıya qoyulan məqsəd və vəzifələrə nail olunmasını təmin edir. Bu normaların əsas və başlıca xüsusiyyəti bundan ibarətdir ki, onlar üzv-dövlətlərin milli (daxili) hüquq normalarına münasibətdə üstün qüvvəyə malikdir. Odur ki, əgər onlar arasında ziddiyyət yaranarsa, Avropa hüquq normaları, yəni Avropa İttifaqı institutlarının müəyyənləşdirdiyi normalar tətbiq edilir. Həm də belə normalar üzv- dövlətlərin milli (daxili) hüququna inteqrasiya olunur və məhkəmə müdafiəsi ilə təmin edilir.

Fəvqəlmilliyə hüquq yaradıcılığı prosesində formulə edilən hüquq normalarının sayı kifayət dərəcədə çoxdur. Bu səbəbdən onlar Avropa hüququnun əsas massivini (hissəsini) təşkil edir.

Beləliklə, Avropa hüququ **iki növ** hüquq normasından ibarətdir. Birinci növ hüquq normalarının mənbəyi qismində beynəlxalq-hüquqi aktlar (beynəlxalq hüquq yaradıcılığı) çıxış edir. İkinci növ hüquq normalarının mənbəyini isə Avropa

İttifaqı institutlarının qəbul etdiyi aktlar (fövqəlmilli hüquq yaradıcılığı) təşkil edir. Bunlar onu göstərir ki, Avropa hüququ **struktur** baxımdan mürəkkəb xarakterə malikdir.

Bununla yanaşı, bəzi müəlliflər tərəfindən belə bir fikir söylənilir ki, Avropa hüququna həm də üzv-dövlətlərin milli (daxili) hüquq normaları daxildir. Söhbət Avropa İttifaqı səviyyəsində qüvvəyə minən və tətbiq olunan norma və prinsiplərin həyata keçirilməsini (realizə olunmasını) təmin edən milli (daxili) hüquq normalarından gedir.

Dördüncü, Avropa hüququnun subyektləri sırasına nəinki dövlətlər, həmçinin üzv-dövlətlərin şəxsləri (fiziki və hüquqi şəxslər də) daxildir. Belə ki, Avropa hüququ bütün üzv-dövlətlər üçün məcburidir. Bununla yanaşı, o, həmin dövlətlərin şəxsləri (fiziki və hüquqi şəxsləri) üçün bilavasitə müvafiq hüquq və vəzifələr müəyyənləşdirir.

Beşinci, Avropa hüququ həm **beynəlxalq hüquq**, həm də **milli hüquq üçün xarakterik olan elementləri özündə üzvü surətdə birləşdirən** hüquq sistemidir. Bu da, öz növbəsində, xüsusi hüquq sistemi kimi Avropa hüququnun orijinal və spesifik olmasına gətirib çıxarır. Belə ki, Avropa hüququ Avropa İttifaqının üzvü olan dövlətlər arasında münasibətləri tənzimləyərkən beynəlxalq hüquqa xas olan elementlərdən istifadə edir. Avropa hüququ həmin elementlərin köməyi və vasitəsi ilə həm də Avropa İttifaqı və onun üzvü olan dövlətlərlə üçüncü dövlətlər arasında əmələ gələn münasibətləri tənzim edir.

Qeyd etməliyik ki, Avropa hüququna həm də üzv-dövlətlərin milli hüquqlarının bəzi hüquq normaları daxildir. Həmin normaların köməyi və vasitəsi ilə Avropa İttifaqı çərçivəsində qəbul olunan hüquq normalarının (prinsiplərin) həyata keçirilməsi təmin olunur. Bunlar isə onu göstərir ki, Avropa hüququ çərçivəsində bir tərəfdən beynəlxalq, digər tərəfdən isə milli hüquqa xas olan elementlər (mexanizmlər, prosedurlar) uyğunlaşdırılır. Nəticədə, Avropa hüququ olduqca spesifik və təkrarolunmaz xarakter alır.

Altıncı, Avropa hüququ **öz daxili quruluşuna görə mürəkkəb xarakterə malik olan** hüquq sistemidir. Bu onunla izah edilir ki, Avropa hüququnun ibarət olduğu hüquq normaları həm beynəlxalq hüquq, həm də fövqəlmilli hüquq yaradıcılığı qaydasında formulə edilir. Məlum olduğu kimi, Avropa hüquq normaları üzv-dövlətlərin qarşılıqlı razılığa əsaslanan iradəsi ilə yaradılır ki, bu prosesə beynəlxalq hüquq yaradıcılığı deyilir. Digər tərəfdən, Avropa hüquq normaları Avropa İttifaqının institutları tərəfindən yaradılır. Belə ki, Avropa İttifaqının institutları hüquq yaradıcılığı fəaliyyəti ilə məşğul olmaq səlahiyyətinə malikdir. Avropa İttifaqı institutlarının müstəqil surətdə həyata keçirdikləri belə fəaliyyətə isə fövqəlmilli hüquq yaradıcılığı deyilir.

Avropa hüququnu təşkil edən **hüquq normaları** aşağıdakılardan ibarətdir:

- kommunitar hüquqa, yəni Avropa Birliyi hüququna aid olan hüquq normaları;

- Avropa İttifaqı hüququna daxil olan hüquq normaları, yəni kommunitar hüquqa aid olmayan hüquq normaları;

- əsas insan hüquq və azadlıqlarına aid olan hüquq normaları, yəni İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında 1950-ci il Avropa Konvensiyasında müəyyənləşdirilən hüquq normaları.

Avropa hüququnun ibarət olduğu hüquq normalarının yaranma qaydası və şərtləri eyni deyildir; onlar həm də Avropa hüquq normalarının iyerarxiyasında müxtəlif yer tuturlar. Belə ki, Avropa hüquq normalarının müəyyən hissəsi iyerarxiya baxımından daha yüksək (üstün) hüquqi qüvvəyə malikdir. Şübhəsiz, Avropa hüquq normalarının hüquqi əhəmiyyəti də eyni deyildir. Təbii ki, Avropa hüquq normalarının müəyyən qisminin hüquqi əhəmiyyəti daha çoxdur. Bu kontekstdə Avropa hüquq normaları bir neçə növə bölünür ki, toxunulmuş məsələ barədə dərslərin gələcək fəsillərində söhbət açılacaqdır.

Yeddinci, Avropa hüququ **tənzimləmə predmeti məhdud** olan hüquq sistemidir. Bu, onun vacib fərqləndirici xüsusiyyətlərindən biri sayılır. Belə ki, istənilən dövlətin milli hüququ tənzimləmə predmeti baxımından universal xarakterə malikdir. Bu o deməkdir ki, hər hansı dövlətin milli (daxili) hüququ həmin dövlətin ərazisində yaranan ictimai münasibətlərin bütün növlərini tənzimləyir. Avropa hüququna gəldikdə isə, qeyd etməliyik ki, Avropa hüququ yalnız Avropa İttifaqının yurisdiksiyasına aid edilən və şamil olunan ictimai münasibətləri nizama salır. Buna görə də Avropa hüququnun tənzimləmə (nizamsalma) predmeti universal, hərtərəfli və əhatəli deyil, məhduddur. Ona görə ki, Avropa İttifaqının özünün predmet yurisdiksiyası qəti şəkildə limitləşdirilmişdir. Ümumi qaydaya görə, Avropa İttifaqı öz yurisdiksiyasından kənara çıxma bilməz. Avropa İttifaqı institutları isə (məsələn, Avropa Parlamenti, Avropa İttifaqı Məhkəməsi və digər institutlar) yalnız onlara verilmiş səlahiyyətlərə uyğun olaraq fəaliyyət göstərə bilirlər. Həm də Avropa İttifaqı səviyyəsində həyata keçirilən hüquqi tənzimləmə qarşıya qoyulmuş məsələdə çatmağa uyğun olmalıdır. Deyilənlər onu göstərir ki, Avropa hüququ ancaq Avropa İttifaqının səlahiyyətlərinə aid edilən məsələləri tənzim edə bilər. Avropa hüququnun predmet yurisdiksiyası (tənzimlədiyi münasibətlər) barədə məsələyə dərslərin «Avropa hüququnun qüvvəsi» mövzusunda daha ətraflı şəkildə toxunulacaqdır.

Səkkizinci, Avropa hüququ **Avropa İttifaqı ərazisində tətbiq olunan** hüquq sistemidir. Bildiyimiz kimi, Avropa İttifaqı bir sıra xarakterik cəhətə malikdir; özünün ərazisinin olması həmin cəhətlərdən biri sayılır. Belə ki, Avropa İttifaqının öz ərazisi vardır. Avropa İttifaqının ərazisi isə üzv-dövlətlərin milli ərazilərindən ibarətdir ki, Avropa İttifaqının yurisdiksiyası da məhz həmin əraziyə şamil olunur.

Bu səbəbdən də, Avropa hüququ Avropa İttifaqı ərazisində məcburi hüquqi qüvvəyə malik olub, tətbiq edilir.

Doqquzuncu, Avropa hüququna daxil olan **hüquq normalarını milli qanunvericilik orqanları (strukturları)** nə ləğv edə, nə də onları dəyişdirə bilər. Bu onunla izah edilir ki, Avropa İttifaqının özü fəvqəlqurumdur, yəni dövlətdən üstün olan qurumdur.

SUAL 3

Avropa hüququnun formalaşması etaplari

- Kommunitar mərhələ. 1951-1992
- Avropa İttifaqı hüququnun mərhələ. 1992-2004
- Vahid Avropa hüququ məkanı hüququ. 2004-dən sonra

Avropa İttifaqının coğrafi integrasiya mərhələləri.

1. 1993-cü il (12 üzv).
2. 1995-ci il (12+3, İsveş, Avstriya və Finlandiya).
3. 2004-cü il (15+10, Polşa, Çexiya, Latviya, Litva, Estoniya, Macarıstan, Malta, Sloveniya və Kipr).
4. 2007-ci il (25+2, Bolqarıstan və Rumuniya).
5. 2013-cü il (27+1, Xorvatiya).
6. 2016-cı il (28+1, Brexit, Böyük Britaniyanın Aİ-dən çıxması).

1999-cu il Amsterdam müqavilələrinin xar-k əlamətləri

1. Aİ-nda institusional islahatlar keçirildi (səlahiyyətlər ilə bağlı)

2. Aİ-nin cinayətprosessual sahədə vahid normativ hüquqlar qəbul etmək səlahiyyəti yaradıldı.
3. Aİ-nin konstitusion (ali) quruluşun ümumi prinsipləri təsbit edildi
4. Şengen sazişlərinin kommunitarlaşması
5. Əsas nişan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi sistemi təkmilləşdirilməsi və s.

2003-cü il Nitsa müqavilələrinin xarakterik əlamətləri

1. Maastrix və Roma müqaviləsində dəyişiklik edilib.
2. Aİ institusional strukturu dəyişib.
3. Məhkəmə islahatlarının həyata keçirilməsi (üçmərhələli struktur).
4. Auditorlar Palatasının yenidənqurulması və s.

Lissaban müqaviləsinin daxili strukturu (2007-ci il)

- Aİ məqsəd məqsəd və vəzifələrinin bərqərar edilməsi.
- Aİ institusional orqanlar sistemini bərqərar edilməsi.
- Aİ fəaliyyət prinsipləri.
- Aİ təbiəti və xüsusiyyətləri.
- Aİ səlahiyyətinin dairəsi

NƏTİCƏ

Avropa hüququnun hüquqi təbiətini qavrayaraq lazımı məlumatlarının obyektiv analizi və hüquq elmində yeri və rolunun daha da ətraflı şəkildə başa düşmək üçün

mütləq halda əlavə informasiya mənbələrinə istinad etmək mütləqdir. Təsis aktlarının vacibliyi isə onların konspektləşdirilməsini tələb edir.